

MOLLA LUTFÎ'NİN İDAM EDİLMESİNDE FELSEFÎ VE GİZLİ İLİMLERİN ROLÜ

The Role of Philosophical and Occult Sciences in the Execution of Molla Lutfî

Muhammed Seyyit ŞEN*

Özet

Osmanlı ilmiye geleneği içerisinde Molla Lutfî'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Zira o hem entelektüel yetenek hem de ilmî birikim açısından diğer pek çok âlimi geride bırakmış, ayrıca Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulan Sahn-ı Semân Medresesi gibi o dönemin en gözde ilmî kurumunda müderris olma imkânına sahip olmuştur. Fakat Molla Lutfî'nin yükselen kariyeri çok uzun süreli olmamış, zira 1495 yılında zındıklık ithamıyla yargılanıp trajik bir şekilde idam edilmesiyle kariyeri kötü bir şekilde sonlanmıştır. Kimi araştırmacılar onun fikirleri yüzünden öldürüldüğünü düşünürken, diğer araştırmacılar daha çok kişisel sebeplere ve onun çevresine vurgu yapan açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu zamana kadar Molla Lutfî'nin neden idam edildiğiyle alakalı olarak bazı çalışmalar yapılmış, fakat söz konusu çalışmalarda dönemin ilmî zihniyeti ve daha da önemlisi Molla Lutfî'nin entelektüel dünyası yeterince irdelenmemiştir. Ayrıca, o dönemde yaygın hale gelen zendaka ve ilhâd hareketlerinin yanı sıra Hurûfilik gibi dini ve sosyal hareketler de iyi bir şekilde değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla, bu çalışmada Molla Lutfî'nin eserlerinde zikrettiği fikirlerinden ve dönemin hâkim düşünce geleneğinden, ayrıca o dönemin sosyo-politik konumundan hareketle Molla Lutfî'nin neden zındıklıkla itham edildiği ve sonrasında neden ölüme mahkûm edildiği daha detaylı bir şekilde irdelenecektir. Böylece, XV. asrın son çeyreğinde

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Görükle Kampüsü, Bursa/Türkiye, mssen@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2954-7360.

oldukça prestijli bir konuma sahipken Molla Lutfi'nin kariyerinin nasıl trajik bir şekilde sonlandığına ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İlmîyesi, XV. Asır, Zendaka ve İlhâd, Felsefî Gelenek, Gizli İlimler

Abstract

Molla Lutfi (d. 1495) holds a special place within the Ottoman scholarly tradition (İlmiya), as he not only surpassed many other scholars in terms of intellectual abilities but also had the opportunity to become a professor (mudarris) at prestigious educational institutions of his time, such as the Sahn-i Semân College (Madrassa) established during the reign of Fatih Sultan Mehmed (d. 1481). However, Molla Lutfi's career was short-lived due to his unfortunate execution in a trial on charges of heresy (zandaqa) in 1495. While some researchers believe that his ideas led to his demise, others have focused more on personal motives and his social circle. Even though some works have been conducted to uncover the reasons behind Molla Lutfi's execution, they often lack a comprehensive examination of the intellectual mindset of the era and Molla Lutfi's own intellectual world. Additionally, the religious and social movements that emerged during that period have not been thoroughly evaluated. Therefore, this study aims to delve deeper into Molla Lutfi's ideas expressed in his works, the prevailing intellectual tradition of the time, and the socio-political context of the era, in order to provide a more detailed analysis of why Molla Lutfi was accused of heresy and subsequently condemned to death. This will shed light on how Molla Lutfi's prestigious career came to a tragic end in the late 15th century.

Keywords: Ottoman Scholarly World, 15th Century, Heresy and Atheism, Philosophical Tradition, Occult Sciences

Giriş

Osmanlı ilmiye geleneğindeki en çok tartışmalı simalardan birisi trajik ölümü sebebiyle şüphesiz ki Molla Lutfi'dir. Bazı araştırmacılar Molla Lutfi'nin düşünceleri sebebiyle öldürüldüğünü düşünürken diğerleri dönemin şartları ve onun kişisel karakteri vb. gibi gerekçeler üzerinde durmaktadır. Örneğin, Adnan Adıvar, Molla Lutfi'nin idamını Sokrat'ın başına gelenlerle özdeşleştirmekte ve

onun Osmanlı ilmî dünyasında görüşleri nedeniyle başına felaket gelen ilk kişi olduğunu öne sürmektedir¹. Yine, Gönül Tekin hür düşüncelere sahip olan Molla Lutfi'nin mutaassıp âlimler yüzünden ölüm cezasına çarptırıldığını iddia etmektedir². Diğer yandan Ahmet Yaşar Ocak, Molla Lutfi'nin öldürülmesinde Osmanlı ilmiye mesleğindeki aşırı rekabete vurgu yaptığı gibi onun saldırgan ve kibirli karakterine işaret etmektedir. Yanı sıra, onun idam edilmesinde Osmanlı resmî ideolojisine aykırı bazı felsefî düşüncelere sahip olma ihtimali üzerinde durmaktadır³. İsmail Erünsal ise Molla Lutfi'nin öldürülmesinin zendeka ve ilhâd fikrinden ziyade “sa’î bi’l-fesâd” kavramından kaynaklandığını, dolayısıyla onun toplumun huzurunu bozmaktan dolayı idam edildiğini ifade etmektedir⁴. Şükrü Özen ise Molla Lutfi'nin öldürülmesini hukuksal olarak ele almakta ve idam kararının birçok Hanefî kaynakta tövbesi kabul edilmeyen “dâî zındık” fikrine dayalı olarak alındığını açıklamaktadır⁵.

Fakat söz konusu çalışmalar yapılırken dönemin sosyo-politik şartlarına çok fazla değinilmediği gibi dönemin ilmî zihniyetine de yeterince temas edilmemiştir. Ayrıca Molla Lutfi'nin ilmî çalışmalarında ortaya koymuş olduğu düşünceler göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla, bu makalede onun eserlerindeki görüşlerinin yanı sıra dönemin sosyal olaylarından ve fikir akımlarından hareketle neden Molla Lutfi'nin zındıklıkla itham edildiği ve bunun sonucunda idam edildiği açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada öncelikle Molla Lutfi'nin hayatına değinilecek, ardından o dönemde ortaya çıkan zındıklıkla ilgili sosyal olaylara temas edilecektir. Sonrasında ise Molla Lutfi'nin düşünce yapısı ve o dönemde popüler hale gelen ilmî cereyanlardan bahsedilecektir. Son olarak, bu makalede öne sürülecek faktörlerin onun öldürülmesindeki rolü tartışılacak ve böylece XV. asırda yaşayan önemli bir Osmanlı âliminin neden trajik bir ölüme mahkûm edildiği daha net ortaya çıkacaktır.

I. Molla Lutfi'nin Hayatı

Molla Lutfi'nin hayatıyla ilgili en eski kayıtlardan birisi Taşköprizâde'nin *eş-Şakâik* adlı eserinde bulunmaktadır. Taşköprizâde Molla Lutfi'nin Sinan Paşa'nın öğrencisi olduğunu, Ali Kuşçu Anadolu'ya geldikten sonra ondan edindiği matematik bilgisini Sinan Paşa'ya aktardığını, Sinan Paşa vezir olunca onu Fatih

¹ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim, Remzî Kitabevi*, İstanbul 1982, s. 61.

² Gönül Tekin, “Türk Edebiyatı: 13.-15. Yüzyıllar”, *Osmanlı Uygarlığı*, C II, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 521.

³ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülbidler, .XV-XVII. Yüzyıllar.*, Timaş Yayınları İstanbul 2016, s. 295-297.

⁴ İsmail E. Erünsal, “Molla Lutfi Zındıklık İthamıyla mı Öldürüldü?”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C 21/S 2, 2015, s. 29.

⁵ Şükrü Özen, “İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhiği”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S 6, 2001, s. 60-62.

Sultan Mehmed'in kütüphanecisi (hâfız-ı kütüb) olarak görevlendirdiğini, böylece Molla Lutfî'nin nadir eserlere ulaşma imkânı elde ettiğini aktarmaktadır. Sonrasında ise, Sinan Paşa'nın Fatih Sultan Mehmed tarafından Sivrihisar'a sürgün edilmesiyle⁶, Molla Lutfî'nin de hocası ile beraber oraya gittiğini, Sultan Bâyezîd'in tahta çıkmasından sonra Sinan Paşa'nın affedilmesiyle beraber onun da geri dönerek Bursa'da bulunan Sultan Murad Medresesi'ne müderris olarak atandığını bildirmektedir. Taşkoprîzâde Molla Lutfî'nin müderrislik görevine daha sonra sırasıyla Trakya'da Filibe Medresesi'nde ve Edirne'de Dâru'l-Hadis Medresesi'nde günlük 40 dirhem maaş ile devam ettiğini⁷, ardından ise Sahn-ı Semân Medresesi müderrisliği ile ödüllendirildiğini, son olarak da 60 dirhem maaş ile Bursa'daki Muradiye Medresesi'ne atandığını ifade etmektedir⁸.

Taşkoprîzâde Molla Lutfî'nin kariyerini kısaca anlattıktan sonra onun öldürülmesi konusuna odaklanarak, onun diğer âlimlere söz söylemekten çekinmediğini, dolayısıyla diğer âlimlerin kendisine karşı kin beslediklerini, ayrıca üstün meziyetleri bulunduğundan dolayı diğerlerinin ona karşı haset duydukları için onu mühlid ve zındık olmakla suçladıklarını aktarmaktadır. Yargılamada bulunan Efdalüddin Efendi'nin onun infazına dönük fetva vermediğini, fakat ulemâdan Hatîbzâde'nin onun aleyhinde bulunması sonucu katledildiğini ve ölümünün ardından "şehit olarak öldün" (ve lekad mütte şehîden) ifadesiyle tarih düşürüldüğünü haber vermektedir⁹. Taşkoprîzâde, Molla Lutfî'nin ölmesinden hemen önce sıkça kelime-i şehadet getirdiğini, zındık ve mühlid olmak gibi günahlardan beri olduğunu sürekli tekrarladığını nakletmektedir¹⁰.

Taşkoprîzâde Molla Lutfî'nin yargılanması esnasında bazı öğrencilerin onun namazı hafife aldığına dair bazı iddialarda bulduklarını, hâlbuki bu iddianın doğru olmadığını kendi amcasından naklen öne sürmektedir. Zira amcasının Molla Lutfî'nin bir seferinde Buhârî dersi yaparken gözyaşı dökerek Hz. Ali'nin namaz kılarırken vücudundan ok çıkarıldığına dair hikâyeyi paylaşarak onun ne

⁶ Taşkoprîzâde'nin eserini Osmanlı Türkçesine çeviren Mecdî Efendi Molla Lutfî'nin sürgüne gönderildiği yerin Seferihisar olduğunu belirtmektedir. Mecdî Efendi, *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 296.

⁷ Mecdî Efendi, Molla Lutfî'nin önce Bursa'da Yıldırım Bayezid Medresesi'ne ardından Filibe'de Şihâbuddîn Paşa Medresesi'ne ve sonrasında Edirne Dâru'l-Hadis'i'ne müderris olarak atandığını belirtmektedir. Mecdî Efendi, a.g.e., s. 296.

⁸ Taşkoprîzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 448-449.

⁹ Mecdî Efendi ulemâdan Hatîbzâde ve Molla İzârî'nin Molla Lutfî'nin katledilmesine ferman verdiğini Molla Efdalüddin ve Molla Ahaveyn'in tereddüt ettiklerini ardından Sultan Bâyezîd'in onayıyla onun öldürüldüğünü haber vermektedir. Mecdî Efendi, a.g.e., s. 297.

¹⁰ Taşkoprîzâde, a.g.e., s. 450-451. Bu noktada Mecdî Efendi daha detaylı olarak Molla Lutfî'nin 25 Rebi'ul-Âhir Salı günü At Meydanı'nda kafası vurularak idam edildiğini sonrasında Eyüp Sultan semtinde bulunan Defterdar Mahmud Çelebi Mescidi yakınlarına defnedildiğini aktarmaktadır. Mecdî Efendi, a.g.e., s. 297.

kadar huşu içerisinde namaz kıldığını, kendilerinin namazlarında böyle bir durum bulunmadığından dolayı kendi namazlarının faydasız eğilip kalkmaktan ibaret olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır. Yanı sıra, Taşköprizâde Muhyiddin el-Kocavî'nin Molla Lutfî'nin infazından sonra ona haksızlık yapıldığına, zira onun mülhîd ve zındık olma töhmetinden beri olduğuna dair açıklamalarını nakletmektedir. Ayrıca Taşköprizâde Hatîbzâde'nin gerçek suçlamalardan ziyade kişisel husumetinden dolayı Molla Lutfî aleyhine fetva verdiğini ifade ederek Molla Lutfî'nin onun yazmış olduğu kitabı küçük düşüreceğinden korktuğu için ve itibarını kurtarmak adına böyle bir karar verdiğini aktarmaktadır¹¹.

Taşköprizâde'nin Molla Lutfî ile ilgili olumlu kanaatini İbn Kemâl de paylaşmaktadır. Hoca Sa'deddîn Efendi (ö.1599) *Selîmnâme*'de aktardığına göre; İbn Kemâl bir defasında Mısır'da Yavuz Sultan Selim ile sohbet ederken sultan kendisine hocası Molla Lutfî'nin ilmî otoritesine rağmen neden idam edildiğini sorduğunda, İbn Kemâl onun meslektaşlarının kıskançlığına uğradığını, hakaretamiz sözlerinden dolayı birçok düşman edindiğini ve nihayetinde iftiraya uğrayarak öldürüldüğünü söylemiştir¹².

Molla Lutfî ile ilgili benzer açıklamaları Âşık Çelebi'nin *Meşâ'iru's-Şuarâ* isimli eserinde de görmekteyiz. Buna göre Âşık Çelebi, Molla Lutfî'nin meslektaşlarıyla sert tartışmalara girerek onları rencide ettiğini, en sonunda zındık ve mülhîd olduğuna dair padişaha şikâyet edilince, İskender Paşa tarafından teftiş edilip hapse atıldığını ve on dokuz gün boyunca hapiste kaldığını bildirmektedir. Öğrencilerden Molla Lutfî'ye karşı olan Çölmekçizâde Kemâl Çelebi ve diğerlerinin aleyhte şahitlikleri üzerine ulemâdan Molla Arab ve Hatîbzâde'nin onun öldürülmesi için fetva verdiğini, Molla Ahaveyn'in de bir müddet tereddüt yaşadktan sonra diğer iki âlime katıldığını, Efdalzâde'nin ise onun infaz edilmesine onay vermediğini bildirmektedir. Sultan Bâyezîd'in en son olarak onay vermesiyle Molla Lutfî'nin 1494 (H. 899) yılında katledildiğini ifade etmektedir. Lâmi'î Çelebi'nin Molla Lutfî'nin hapse atılmasıyla ilgili:

Şâh-ı mülk-i adl Sultan Bâyezîd
Ki zi kahreş fitne geşte kûşe-gîr
Lutfî dîvâne râ mahbûs kerd
Z'ân ki ez ilhâd şud töhmet pezîr
Mî resîd ez taraf-ı Hakk târîh-i vey
Lutfî-i mülhîd be-zindân şud esîr

¹¹ Taşköprizâde, a.g.e., s. 450-451.

¹² Ahmet Uğur, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Selim-Namesi," *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S 4, 1980, s. 237-238.

beyitlerini kaleme aldığı ifade etmektedir¹³. Burada Lâmi'î Çelebi'nin onu mühlid olarak nitelemesi dikkat çekmektedir.

Onun aleyhine fetva veren âlimlerden biri olan Molla Ahaveyn (Muhyiddin Mehmed Efendi) *Risâle fî Abkâmi'z-Zındîk* isimli eserinin sonunda Molla Lutfî'nin davası ile ilgili detaylı bilgi vermektedir. Molla Ahaveyn Molla Lutfî'nin kötü dilli olduğundan bahsettikten sonra onun ilmî niteliklerini sıralamakta, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* ve *eş-Şifâ* adlı eserlerine dayanarak onun tabiplik tasladığını, hadis ve ahbâr ilminde maharet sahibi olduğunu öne sürdüğünü fakat nübüvveti inkâr ettiğini iddia etmektedir. Yanı sıra, Molla Lutfî'nin getirildiği görevleri kötüye kullandığını, ardından dövülüp hapse atıldığını, fakat sonradan önemli mevkilere tekrar getirildiğini, bu durumun da onun kibrini artırdığını, zira şeriat kanunlarına dil uzattığını ve filozofların safatalarına uyduğunu açıklamaktadır. Dahası zayıf akıllı bazı öğrencilerin ve kötü niyetli bir grup insanın onun peşine takıldığını böylece insanları saptırmaya başladığını ifade etmektedir. Bunun üzerine Sultan Bâyezîd'in onun aşırı taraftarlarının hapsedilmesini ve kendisinin de tutuklanmasını talep edip, ardından âlim ve şeyhlerin toplanıp vezirler ve kadiaskerlerle beraber onu muhakeme etmeleri gerektiği hususunda emir verdiğini ifade etmektedir. Şahitlerin beyanından sonra zendeka, dine ve peygambere hakaret, irtidât vs. gerekçelerden dolayı Molla Lutfî'nin idamı yönünde karar verildiğini, vezirlerin bu karardan memnun kaldıklarını ve sonuçta hükmün At Meydanı'nda infaz edilerek gerçekleştirildiğini aktarmaktadır¹⁴.

Molla Lutfî'ye karşı buna benzer ithamlar Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed Çelebi tarafından saraya gönderilen üç mektupta da söz konusu edilmektedir. Bu mektuplarda, Ahmet Çelebi Molla Lutfî'nin “şerîr ü gaddâr bi-dîn u bi i'tikâd u müzevvir u mekkâr” ve “zâlim dînsüz harâmî” olduğunu, Fatih Sultan Mehmed'in kütüphanesinden ve Sinan Paşa'nın terekesindeki kitapları haksız bir şekilde alıp sonrasında bu kitapları sattığını, ayrıca Sinan Paşa'nın vakfında yolsuzluk yaptığını iddia etmektedir¹⁵. Sonuç olarak, bütün bu tarihsel anekdotlara bakıldığında Molla Lutfî ile ilgili karmaşık bir tablo ortaya çıkmaktadır. Onun zındık olduğunu düşünen kimseler olduğu gibi masum olduğunu düşünüp şehit olarak öldüğüne inananlar da bulunmaktadır. Bu durumda Molla Lutfî'nin neden zındıklık töhmetine maruz kaldığını daha iyi anlamak için onun yaşadığı çevreyi ve o dönemde Sünnî geleneğin dışarısında hareket eden kişi ve grupları daha detaylı bir şekilde analiz etmek gerekmektedir.

¹³ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, C 2, s. 730-732.

¹⁴ Molla Ahaveyn, *Risâle fî Abkâmi'z-Zındîk*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi 859, vr. 24b-25b; Ocak, a.g.e., s. 430-431.

¹⁵ Erünsal, a.g.m., s. 23-25, 31-37.

II. Molla Lutfi'nin Yaşadığı Dönemde Zındıklık ile İtham Edilen Kişiler ve Gruplar

Molla Lutfi'nin çevresine toplanan bazı insanları saptırmakla itham edildiği ve bu şahısların daha sonra sultan tarafından dağıtıldığı hususu yukarıda aktarılmıştır. Latîfi, Molla Lutfi'nin etrafında zındık olarak nitelenen insanlarla alakalı bazı bilgiler sunarak Molla Lutfi'nin hasımlarının çok olduğu bir ortamda “kötü on kişi” (*aşere-i muhabbese*) hadisesinin meydana geldiğini bunun da Molla Lutfi'nin idam edilmesinde bir gerekçe olduğunu açıklamaktadır¹⁶. Latîfi özellikle Abdolvâsi Çelebi'den bahsederken onun Molla Lutfi'nin aşeresinden olduğunu, aşere hadisesi meydana geldiğinde onunla beraber diğerlerinin Sultan Bayezid tarafından sorguya çektiildiğini ve her birinin bir diyara kaçmak zorunda kaldıklarını haber vermektedir¹⁷. Ayrıca Sehî Bey de Dimetokalı Molla Abdolvâsi Çelebi'nin aşere-i muhabbeseden olduğunu dolayısıyla Sultan Bâyezîd'in hışmına uğradığını ve memleketini terk ederek bir süre İran'da yaşadığını anlatmaktadır¹⁸.

Molla Lutfi'nin etrafında olup *aşere-i muhabbese* arasında gösterilen kişilerden bir diğeri Safersâh'tır. Hüseyin Enîsi'nin XVI. asırda yazmış olduğu *Menâkıb-i Akşemseddîn* isimli çalışmasında Safersâh ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Enîsi Bursa Orhan Gazi Camii imamı Molla Muharrem Halife'nin küçük oğlu olan Safersâh'ın ilm-i kelâm ve felsefiyâta temayül gösterdiğini, bazı arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'da felsefi konulara daldıklarını fakat delalet düşerek halk arasında *aşere-i muhabbese* diye anılmaya başladıklarını ifade etmektedir. Özellikle, Cuma günü insanlar camiye giderken onların meyhaneye gidip sarhoş olduklarını, yüksek bir yere çıkıp hatip ile dalga geçtiklerini, bu durum Fatih Sultan Mehmed (Sultan Bâyezîd olabilir)'e arz olunca sultanın bunların hapsedilmesini emredince her birinin bir tarafa kaçtığını aktarmaktadır. Bunun üzerine, Safersâh'ın da kutsal topraklara gittiğini, orada tövbe edip kendisini ıslah eylediğini, sonrasında Diyâr-ı Rûm'a dönerek müderris ve kadılık görevleri üstlendiğini haber vermektedir¹⁹.

Molla Lutfi'ye yakın olup aşere-i muhabbeseden olma ihtimali bulunan şahıslardan biri de şair Kâzımî'dir. Latîfi onun aslen Tokat Kazâbâd'lı olduğunu, Molla Lutfi'den ders aldığını, sonra tasavvufa yöneldiğini fakat ilm-i tevâhidî tamamlamayıp ilhâda düştüğünü, ibâha ve zendekaya ait sözler söylemeye başladığını haber vermektedir. Şeriatı inkâr eden sözlerinden dolayı onun tekfir

¹⁶ Latîfi, *Tezkîre*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5366, vr. 151a.

¹⁷ Latîfi, a.g.e., vr. 174a.

¹⁸ Sehî Bey, *Heşt Bibîşt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 40; Ocak, a.g.e., s. 293-294.

¹⁹ Enîsi, *Menâkıb-i Akşemseddîn*, İBB Atatürk Kitaplığı 4186, s. 38-43; Erünsal, agm., 30-31.

edildiğini fakat söylediği gayr-i şer'î sözlerin üzerinde zorlama teviller yapılarak infaz edilmekten kurtulduğunu bildirmektedir²⁰.

Molla Lutfî'nin etrafında olup zındıklıkla itham edilen bir diğer şahıs Molla (Hakîm) İshak Efendi olabilir. Taşkoprîzâde, Molla İshak Efendi'nin hikmet ilmini çok iyi bilen Hristiyan bir tabip iken Molla Lutfî'den mantık ve felsefî ilimleri okuyarak bu konuda onunla ilmî müzakerelerde bulunduğunu, daha sonra İslâm'ın inceliklerinin farkına vararak Müslümanlığı tercih ettiğini açıklamaktadır. Daha sonra tıp ve felsefeyi bırakarak el-Gazzâlî ve el-Pezdevî'nin eserlerini okumaya başladığını, kitap ve sünnet üzere ibadetlerini yerine getirdiğini, İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı esere şerh yazdığını ve diğer konularla alakalı bazı küçük risaleler kaleme aldığını bildirmektedir. Son olarak, tasavvufa karşı tabiatının uygun olmadığından tasavvuftan yüz çevirdiğini fakat ömrünün sonuna doğru tasavvufa karşı olan tutumundan vazgeçtiğini açıklamaktadır²¹. Nişancı Mehmed Paşa da tarihinde Hakîm İshak'ın Hristiyan bir tabip iken Müslümanlığı tercih ederek tasavvufa yöneldiğini, ilim ehli olduğunu ve bazı kitaplar telif ettiğini bildirmektedir²². Fakat ona mensup insanlarla ilgili Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvalarında önemli bir anekdot bulunmaktadır. Buna göre, Ebu's-Suûd, Hakîm İshak'ın müntesiplerinden bazılarının Kur'an'daki ayetlerden yola çıkarak mevcut İncil ve Tevrat'ın değiştirilmediğini iddia ettiklerini, bu hususta tövbe etmeleri gerektiği aksi takdirde idam edilebileceklerine dair bir fetva vermektedir²³. Her ne kadar Taşkoprîzâde ve Nişancı Mehmed Paşa, Hakîm İshak'tan olumlu olarak bahsetseler de Hakîm İshak'ın farklı fikirlerinden dolayı aşere-i muhabbese içerisinde olma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla, Hakîm İshak, Molla Lutfî'nin etrafındakilere karşı yapılan zındıklıkla ilgili ithamlardan sonra İstanbul'u terk edip sonrasında yine gelerek farklı fikirlerini devam ettirmiş ve etrafında farklı fikirlere sahip bir müntesip kitlesi oluşturmuş olabilir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde zendaka ve ilhâd ile suçlanan daha başka kişi ve gruplar da bulunmaktadır. Örneğin, Latîfî, Sultan Bâyezîd dönemi şairlerinden biri olan Temennâyî'den bahsetmektedir. Onun aslen Kayserili olup Kalenderî olduğunu ilm-i hurûfa ve tenasühe müteallik bazı kitaplar yazdığını, etrafında zındık ve mülhidler toplandığını, Sultan Bâyezîd devrinde bazılarının

²⁰ Latîfî, a.g.e., vr. 278-279, 142a-142b.

²¹ Taşkoprîzâde, a.g.e., s. 840-841.

²² Nişancı Mehmed Paşa, *Târîh-i Nişancı*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1873, s. 280. Ahmet Yaşar Ocak da *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* adlı eserinde Molla Lutfî'den ayrı olarak Hakîm İshak ile ilgili bir bahis açmasına rağmen kimliğiyle ilgili net bir ifade belirtmemektedir. Ocak, a.g.e., s. 308-309.

²³ M. Ertuğrul Düzdağ, *Kanunî Devri Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 260.

kılıçla bazılarının da yakılarak öldürüldüğünü haber vermektedir²⁴. Yanı sıra, Oruç Bey *Tevârih-i Âli Osmân* adlı eserinde ilginç bir anekdot paylaşmaktadır. Oruç Bey 1494 (h. 899) yılında Acem diyarından İstanbul'a bir kişinin geldiğini, kendisini Mehdi'nin çavuşlarından biri olarak tanıttığını, bunun üzerine ulema ve azizler tarafından tepki çektiğini, sonrasında Molla Efdaluddîn, Molla Arab, Molla Kestellî ve Kadıasker Hacı Hasanzâde'nin bulunduğu bir heyet tarafından yargılandığını ifade etmektedir. Müzakerelerden sonra mahkeme üyelerinin halifeler zamanında böyle insanların katledildiğinden yola çıkarak onun aleyhine fetva verdiklerini ve adamın idam edildiğini yazmaktadır²⁵.

Yine, meşhur Zeynî şeyhlerinden Abdullatîf el-Kudsî *Keşfu'l-İ'tikâd* adlı eserinde zındık ve mühlid olarak anılan bazı şahıslarla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, el-Kudsî, Erdebil'den gelerek Şeyh Bedreddîn'e uyan Muhammed Şirin el-İsfahânî adlı bir şahsın tasavvufu felsefe ile karıştırdığını, bir ara Zeynî şeyhlerinden Abdurrahmân el-Şirsî'ye intisap etmek istediğini, fakat sonra bundan vazgeçerek batıla daldığını haber vermektedir. Sonrasında Konya'ya gelerek Şeyh Cemâleddîn Ahmed b. Molla Celâleddîn'i ilhâda ve ibâhaya sevk ettiğini, 1448 senesinde (h. 851) etrafına topladığı haşhaş çeken, sarhoş ve mühlidlerle beraber Şeyh Vefâzâde'nin hangâhını basıp onu öldürmek istediklerini, fakat başarılı olamadıklarını anlatmaktadır. el-Kudsî'nin zındık olarak itham ettiği bir diğer şahıs Bursa'da yaşayan Akbıyık Sultan'dır. el-Kudsî onun temizliğe dikkat etmediğini, pis yerlerde dolaştığını, kadınlarla karışık ortamlarda bulunduğunu, ayrıca sultan, emir, tüccar ve kadınları çeşitli hediyelerle kandırdığını, daha da önemlisi müntesiplerine her durum ve şartta kendisinin suretini düşünmeleri gerektiğini belirterek onun kendi uluhiyetine inandığını öne sürmektedir. Ayrıca, el-Kudsî, Konya'da yaşayan Fakih Dede'yi de mühlid olarak suçlamaktadır, zira onun ahireti inkâr ettiğini, insanları kandırmak için kendisine Sûfî görüntüsü verdiğini, etrafında mühlid ve zındıklar toplanınca insanları dinin emirlerini yerine getirmekten alıkoymaya çalıştıklarını, ibadetin gerekli olmadığını ve inanç konusunda tek sorumlunun kendisinin olduğunu iddia ettiğini aktarmaktadır²⁶. el-Kudsî'nin ve diğer yazarların aktarmış olduğu bilgilerden yola çıkarak XV. asrın ortalarında Anadolu'nun önemli merkezlerinde mühlid ve zındık olarak anılan önemli sayıda kişi ve grup bulunmaktadır.

Zendeka ve ilhâd ile suçlanıp yargılananların yanı sıra bu dönemde Kalenderî ve Haydarî gibi gayr-i Sünnî olarak addedilen derviş grupları da zaman zaman

²⁴ Latîfî, a.g.e., vr. 62a, İsmail E. Erünsal, "XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhâd Tarihine Bir Katkı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C 24, 2004, s. 155-156.

²⁵ Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 165.

²⁶ Abdullatîf el-Kudsî, *Keşfu'l-İ'tikâd fî'r-Reddi alâ Mezhebi'l-İlhâd*, Bursa İnebey Kütüphanesi 27477, vr. 235-242; Abdurrezzak Tek, *Abdüllatîf Kudsî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Emin Yayınları, Bursa 2007, s. 243-248.

kovuşturmayaya uğramış ve çeşitli cezalara maruz kalmışlardır. Misal olarak, Sultan Bâyezîd'in 1492 yılındaki Arnavutluk seferi sırasında gerçekleşen suikast tertibi sonrasında bu tür dervişlere karşı bir infaz dalgası başlamıştır. Oruç Bey'in anlatımına göre, Sultan Bâyezîd Manastır tarafından dönerken bir su geçidinde "Yezîdî-Havâric, Râfızî-i melûn, Haydarî şekl" bir kişi Mehdi benim diyerek sultana saldırmaya kalkınca İskender Paşa'nın gürz darbesiyle yere yıkılmış ve ardından parça parça edilmiştir. Sonrasında ise sultan Edirne'ye gelmiş ve Rumeli'de ne kadar ehl-i bid'at mezhepsizler ve ışıklar (gayr-i Sünnî derviş grupları) varsa hepsinin Anadolu'ya sürülmesini emretmiştir²⁷.

Yanı sıra, Molla Lutfî'nin idamından sonra Sultan Bâyezîd Edirne Kadısı İsa Fakîh'e ferman gönderip Filibe ve Zağra'dan beri taraftaki yerlerde yaşayan abdal, ışık, derviş, bölük ne kadar ehl-i bid'at varsa bunların denetlemesini, küfrüne hükmedilenlerin cezalandırılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Edirne kadısı, Otman Baba dervişlerinden kırk elli kadar dervişini Edirne'ye getirip bunlara türlü eziyetler etmiş ve içlerinden iki tanesini küfür ithamıyla öldürüp, kalanları da Anadolu'ya sürmüştür²⁸.

Dönemin kaynaklarına baktığımızda zındık ve mülhid olarak anılan derviş topluluklarına karşı girişilen infaz dalgasının sadece Osmanlı Devleti'ne özgü bir durum olmadığı Anadolu'da kurulan diğer devletlerin de bu tür eylemler içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan 1470 yılında Şehzade Bâyezîd'e gönderdiği mektubunda bir taraftan ülkesinde mescit, cami ve medrese gibi dini yapıların gelişmesi ve ehl-i ilmin korunması için çaba sarf ederken, diğer taraftan dini emirleri çiğneyen ve çirkin fiiliyatta bulunan Haydarî ve Kalenderî dervişlerini cezalandırdığından bahsetmektedir²⁹. Sonuç olarak, Molla Lutfî ve etrafında zındıklıkla itham edilen kişilerin yanı sıra XV. asrın son dönemlerinde Anadolu'da ve Rumeli'de zındık ve mülhid olmakla suçlanan başka kişi ve gruplar da bulunmaktadır. Sünnî geleneğin dışında kalan bu tür grupların yaygınlaşması ulemâ ve devlet yöneticilerinin tepkisiyle karşılaşmış ve bu gruplar zaman zaman idamla cezalandırılmışlardır.

²⁷ Oruç Bey, a.g.e., s. 153. İbn Kemâl olayı benzer şekilde anlatıp yalnız suikastı tertip eden kişinin bir ışık olduğunu, bu hadiseden sonra padişahın Rumeli'de ışıklardan ne kadar hilâf-ı sünnet ve ehl-i bid'at olanlar varsa onları Anadolu'ya sürdüğünü, hangâh ve tekkelerde dalalet üzere olup itikatları bozuk olanların da cezalandırıldığını haber vermektedir. İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osmân, VIII. Defter*, haz. Ahmet Uğur, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 128-129.

²⁸ Oruç Bey, a.g.e., s. 167.

²⁹ Tâcizâde Sa'dî Çelebi, *Tâcizâde Sa'dî Çelebi Münşeatı*, haz. Necati Lugal-Adnan Erzi, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul, 1956, s. 28; John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 1999, s. 106; Ocak, a.g.e., s. 182.

III. Molla Lutfi'nin Entelektüel Dünyası

Molla Lutfi'nin zındıklık ithamına neden maruz kaldığını anlayabilmek için onun düşünce yapısına da yakından bakmakta fayda bulunmaktadır. Tarihsel kaynaklarda Molla Lutfi'nin felsefi ilimlerle yakından ilgilendiği ile alakalı önemli anekdotlar bulunmaktadır. Örneğin, Âşık Çelebi'ye göre, Molla Lutfi bir defasında Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda Molla Arab ile ilmî bir mevzuda tartışırken Molla Arab kendisine “ekser bildüğün felsefiyyâtdur, mühimmât-ı dîniyye ve ulûm-ı şer'îyyeden nesne bilmezsin” diye itiraz etmiştir³⁰. Molla Ahaveyn de kendi risalesinde Molla Lutfi'yi İbn Sînâ'nın eserlerinden yola çıkarak tabiplik taslamakla suçlamıştır³¹. Molla Lutfi'nin eserlerine toplu bir şekilde bakıldığında söz konusu tespitlerin doğruluğu anlaşılmaktadır. Zira onun yapmış olduğu çalışmaların çoğunluğunu felsefi ilimler oluşturmaktadır³².

Molla Lutfi'nin eserleri içerisinde *Risâle fi'l-Ulûmi's-Ser'îyye ve'l-'Arabîyye* adlı çalışması ve bu çalışmasına daha sonra yazdığı *el-Metalibu'l-İlâhiyye fi Mevzu'âti'l-Ulûmi'l-Luğaviyye* adlı haşiyesi dikkat çekmektedir. İlimler tasnifine dönük olarak hazırlanan *Risâle* Molla Lutfi'nin zihniyetini anlama açısından önem arz etmektedir.

Söz konusu eser ve haşiyesi dikkatli bir şekilde incelendiğinde Molla Lutfi'nin çalışmasını Sünnî geleneğe uygun bir hale getirmeye çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; Molla Lutfi çalışmasına dil ilimleriyle başlayıp bunlardan 29 adedini sıralamakta, ardından 44 tane şer'î ilimden bahsetmektedir. Böylece o eserinde toplam olarak 73 adet ilimden söz etmektedir. Molla Lutfi bu sayıyla alakalı olarak Hz. Muhammed'in ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağına dair hadisine atıf yaparak ilimlerin sayısının Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at'in anlayışına uygun olduğunu ve burada gizli bir nükte bulunduğunu haber vermektedir. Haşiyesinde ise Ehl-i Sünnet'e vurgu yapmasındaki amacın Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Şi'a'nın şer'î ilimlerle ilgili görüşlerine yer vermediğini beyan etmektedir³³. Daha da ilginç olanı ise felsefi ilimlerle bu kadar meşgul olan Molla Lutfi'nin çalışmasında felsefi ilimlere hiç yer ayırmamış olmasıdır. Bu durum muhtemelen dönemin hâkim zihniyetinden çekinmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira kendisi eserinin sonunda yapmış olduğu çalışmayı zeki ve insaf sahibi öğrencilere hediye ettiğini, inatçı, kalplerinde kin bulunan ve inkârcı olanlardan eserinin sakındırılması gerektiğini tavsiye etmektedir³⁴.

³⁰ Âşık Çelebi, a.g.e., C II, s. 1059.

³¹ Molla Ahaveyn, a.g.e., vr. 24b.

³² Orhan Şaik Gökyay-Şükrü Özen, “Molla Lutfi”, *DİA*, 2020, C. XXX, 255-258.

³³ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-İlâhiyye fi Mevzu'at el-Ulum el-Luğaviyye)*, haz. Şükran Fazlıoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 69, 105.

³⁴ Molla Lutfi, a.g.e., s. 69-70.

Molla Lutfi'nin diğer eserleri incelendiğinde onun felsefi ilimlerle ne kadar ilgili olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Örneğin, Molla Lutfi, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Hâşîye alâ Levâmi'i'l-Esrâr Şerhi Metâli'i'l-Envâr* adlı eserine yazdığı haşiyesinde filozofun hakîm manasına geldiğini ve hikmeti seven kişi olarak tanımlanabileceğini, felsefenin de beşer gücü nispetinde insanın ebedi saadete ulaşmak için ilim ve amelde Tanrı'ya benzemek olduğunu söylemektedir³⁵. Başka bir yerde ise riyaî ilimlerin sınıflamasından bahsederek riyaîyâtın hendese, aded, musiki ve heyet ilminden ibaret olduğunu ifade etmektedir³⁶. Bu anekdotlar Molla Lutfi'nin felsefi ilimlere olan ilgisini güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.

Dahası Molla Lutfi söz konusu eserde Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin Müslüman filozofları eleştirmesine karşı onların savunusunu yapmaktadır. Şöyle ki; el-Cürcânî nazar ve istidlal ehli olanlardan peygamberlerin yoluna bağlı kalanların kalamcılar, bağlı kalmayanların ise Meşşâî filozoflar olduğunu, riyaî ve mücâhede yolunu seçenlerden şer'î hükümlere bağlı kalanların müteşerri sûfiler, bunun haricindekilerin ise İshrâki hakîmler olduğunu ifade etmektedir³⁷. Molla Lutfi bu görüşlerinden dolayı el-Cürcânî'yi açık bir şekilde eleştirmekte ve bunun büyük bir iftira olduğunu söylemektedir. Ona göre, Meşşâîler'in kitapları peygamberliğin ispatı ile doludur, zira onların felsefesinin çıkış noktasını peygamberlik oluşturmaktadır. Onun nazarında Meşşâîler ulûm-ı hikemiyyeyi mübâhase, müdârese, riyaî ve mücâhadât yoluyla Eflâtûn-ı İlâhî'den alırken, İshrâkîler de bu ilimleri yine Eflatun'dan uzlet, riyaî ve sürekli gayb âlemine tevaccüh ederek kazanmışlardır. Dolayısıyla, Sâbit b. Kurra, el-Kindî, el-Fârâbî ve İbn Sînâ gibi Müslüman filozoflar şeriatı kabul etmiş ve onun nuruyla aydınlanmışlardır. Molla Lutfi daha sonra kendi dönemindeki ilmî zihniyeti de eleştirerek bazı sözde fakihlerin (mütefakkihe) Müslüman filozofları küfre düşmekle itham ettiklerini, fakat asıl kendilerinin dalalet içerisinde olduklarını, cahil atalarının ve sefil hocalarının yolundan gittiklerini söylemektedir. Molla Lutfi Müslüman filozofları savunmanın yanı sıra hadis kitaplarından, Şehrezûrî ve İbn Sînâ gibi âlimlerin eserlerinden yola çıkarak Eflatun ve Sokrat'ın da peygamber olabileceklerini iddia etmektedir. Sokrat'ın Hz. Lokman ve Hz. Davud'dan, Pisagor'un da Hz. Süleyman'dan ilim edindiğini, onların da ilimlerini Hermes olarak anılan Şit'ten aldıklarını öne sürmektedir³⁸. Dolayısıyla, Molla Lutfi bazı eserlerinde felsefeden olumlu olarak bahsedip Müslüman filozofları

³⁵ Molla Lutfi, *Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Metâli'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa 908, vr. 17b.

³⁶ Molla Lutfi, a.g.e., vr. 102b.

³⁷ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Hâşîye alâ Levâmi'i'l-Esrâr Şerhi Metâli'i'l-Envâr*, İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler 958, vr. 10a.

³⁸ Molla Lutfi, *Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Metâli'*, vr. 81b-82a; Müstakim Arıcı, "Osmanlı İlim Dünyasında İshrâki Bir Zümreden Söz Etmek Mümkün mü? Osmanlı Ulemasının İshrâkîlik Tasavvuru Üzerine Bir Tahlil", *Naşriyat*, C 4/S 3, Ekim 2018, s. 28-29.

savunmasına ve antik dönem filozoflarını meşrulaştırmaya çalışmasına rağmen ilimler tasnifi ile ilgili eserine felsefi konuları derç etmemesi dönemin hâkim zihniyetine karşı olan çekincelerinden kaynaklanmış olabilir.

Molla Lutfî'nin dönemindeki diğer âlimlerle anlaşmazlık yaşadığı tek husus felsefi konular değildir. Zira o dönemin Sünnî zihniyetiyle tam olarak örtüşmeyen gizli ilimlere karşı da sempati duymaktadır. Örneğin, Molla Lutfî ilimler tasnifiyle ilgili eserinde şer'î ilimler içerisinde Kur'ân'ın rumuzları ve işaretleri (*rumûzu'l-Kur'ân ve işârâtuhû*) ile ilgili bir ilim dalından detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bu ilmin ilahi sırlardan bahseden bir ilim dalı olduğunu, mükâşefe ehlinde gelen bilgilerle elde edilebileceğini, faydasının ise Kur'ânî sırlara vâkıf olmak olduğunu ifade etmektedir³⁹. Keza hadislerdeki gizli manaları inceleyen *ilm-i rumûzu'l-hadis*'ten de bahsetmektedir. Fakat bu ilim dalında fazla detaya girmemektedir⁴⁰.

Ayrıca, Molla Lutfî diğer eserlerinde kutup ve kâmil insan gibi Sûfizm'in ve Bâtınî-Hurûfî öğretinin önemli kavramlarına temas etmektedir. Örneğin, Molla Lutfî Hikmet-i İshrâkiyye ve Zevkiyye ile beraber İsmâ'îlî-Ta'limî öğretiyeye de referans vererek insanların manevî olgunluğa kâmil bir insan sayesinde ulaşabileceğini zira kâmil insanın ilahi isimlerin (*el-ismu'l-câmi*) mazharı olduğunu ifade etmektedir⁴¹. Yanı sıra, Molla Lutfî bazı sûfîlerden nakille âlemin bir kutuptan hâli kalmayacağını öne sürdüğü gibi Hz. Muhammed'in kutb-ı hakikî olduğunu, ondan feyiz yoluyla gelen nurların kutb-ı zâhire ulaştığını ve oradan da yeryüzündeki insanlara geldiğini aktarmaktadır⁴². Sonuç olarak, Molla Lutfî bir taraftan felsefi ilimlerle ilgilenmekte diğer taraftan tasavvuf ve bâtınî öğretilerdeki kutup kavramı üzerinde durmakta, ayrıca Kur'ân'daki ve hadislerdeki rumuz ve gizli işaretlere vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla, bu durum çevresindeki Sünnî geleneğe bağlı kalan âlimlerin onu zındık olarak nitelermelerine sebebiyet vermiş olabilir.

IV. Otlukbeli Savaşından Önce Fatih Sultan Mehmed'e Verilen Zafer Müjdesi

Molla Lutfî'nin gizli ilimlerle alakası öyle bir noktaya varmıştır ki o bazı ayetlerden yola çıkarak kendi döneminde vuku bulacak bazı olaylarla ilgili ilginç öngörülerde bulunmaktadır. Örneğin, Molla Lutfî *el-Metâlibu'l-İlâhiyye* adlı eserinde Kur'ân'daki bazı sırların kendisine ayan olduğunu ve böylece Otlukbeli zaferini daha önceden bildiğini öne sürmektedir. Şöyle ki; Molla Lutfî, Uzun Hasan'ın, memleketi olan Tokat'ı kuşattığı zaman (1472 yılında) memleketinin

³⁹ Molla Lutfî, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, s. 54.

⁴⁰ Molla Lutfî, a.g.e., s. 58.

⁴¹ Molla Lutfî, *Hâşîye alâ Hâşîyeti'l-Metâli*, vr. 94b.

⁴² Molla Lutfî, a.g.e., vr. 93b.

işgal edilmesine çok üzüldüğünü sonra teselli bulmak babında Fetih Suresi'ndeki "Allah sana büyük bir zafer ihsan edecek" ayetini okuyup üzerinde düşündüğünü ve bu ayetin ebced hesabıyla ileride vuku bulacak Otlukbeli Zaferi'ne (h. 878-m. 1473) işaret ettiğini anladığını nakletmektedir. Ayrıca ayetin muhatabı olan peygamberin ismi ile sultanın isminin aynı olmasının da özel bir sırta işaret ettiğini ve ayetteki müjdenin padişahı da kapsadığını ifade etmektedir. Dahası Molla Lutfi bu zafer adına Farsça bir beyit söylediğini ve bunu Fatih Sultan Mehmed'e sunduğunda sultanın bu müjdeye sevinip kendisini mükâfatlandırıdığını ifade etmektedir. Yanı sıra, Molla Lutfi, Bizans'ın Sâsânîler'e yenilmesinden kısa bir süre sonra onlara galip geleceklerini bildiren Rûm Suresi'nin ilk ayetindeki *erd* (ارض) kelimesindeki *dat* (ض) harfinin ebced hesabıyla h. 805 (m. 1402)'e denk geldiğini, bunun da Timur'un Yıldırım Bâyezîd'e galip gelmesine işaret ettiğini, ayetteki *bid'* (بضع) ifadesinin ise ebced hesabıyla Uzun Hasan'ın yenileceği tarihe denk düştüğünü savaştan önce sultana söylediğini ve yine sultan tarafından mükâfatlandırıldığını öne sürmektedir⁴³.

Otlukbeli Zaferi'nin önceden müjdenmesi konusuna derviş grupları ve Sûfiler de katılmaktadır. Misal olarak, *Otman Baba Velâyetnâmesi*'nde, Otman Baba'nın Otlukbeli Savaşı öncesi bazı kerametler gösterdiği anlatılır. Buna göre, bir gün Otman Baba abdallardan birine tekkedeki kara bir ağacı budamayı teklif etmiş; abdal yapamayacağını söyleyince, Otman Baba ağacın dallarının yanarak yok olacağını söylemiştir. Burada Otman Baba'nın Otlukbeli Savaşı'nı kastettiği, ağacın dalları yansın demesinden muradın Uzun Hasan'ın oğlunun savaşta ölmesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, eğer abdalın Otman Baba'nın teklifini yerine getirmiş olsa, Fatih Sultan Mehmed'in de Uzun Hasan'ın memleketini tamamen ele geçirmesinin mümkün olacağı belirtilmiştir. Bir diğer anlatıda ise Otman Baba'nın muarızı olan Abdurrahman Baba'nın Uzun Hasan ile ittifakına Otman Baba da Fatih Sultan Mehmed'e yardımcı olarak cevap vermiş, yapılan savaşta Otman Baba yara almasına rağmen birçok ak başlı kâfiri öldürüp zaferi Osmanlı'ya getirmiştir⁴⁴.

Benzer bir hikâye *Koyun Baba Velâyetnâmesi*'nde yer almaktadır. Buna göre, Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan ile savaşmaya giderken Çorum'un Osmancık

⁴³ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, s. 101-104. Molla Lutfi'nin iddialarına oldukça benzer şekilde, İdris-i Bitlisi *Heşt Behîst* adlı eserinde Fatih Sultan Mehmed'in Hz. Muhammed ile hem zahiri hem manevî anlamda birtakım benzerlikleri olduğunu ve Kur'an'daki bazı ayetlerin bu duruma işaret ettiğini öne sürmektedir. İdris-i Bitlisi, *Heşt Behîst-VII. Keîbe*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 220-224. Ayrıca, İbn Kemâl de *Tevârih-i Âli Osmân*'da bazı azizlerin Fetih Suresi'nin ilk ayetinin mazmunuyla zafere işaret ettiklerini söylemekte ve Molla Lutfi'nin açıklamalarına benzer açıklamalar yapmaktadır. İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osmân, VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1957, s. 369-370.

⁴⁴ Küçük Abdal, *Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*, haz. Filiz Kılıç-Mustafa Arslan-Tuncay Bülbül, Grafiker Yayınevi Ankara 2007, s. 152-154.

beldesine uğramış, Koyun Baba'nın namını duyunca onunla görüşmek istemiştir. Padişah görüşme esnasında zamanın kutbu diyerek hitap ettiği Koyun Baba'yı yapmış olduğu sefer hakkında sınamak istemiştir. Koyun Baba padişahın Uzun Hasan'a karşı bir zafer kazanacağını müjdelemiş, bunun üzerine savaştan sonra padişah şeyh için bir hangâh yapıp bir vakıf tahsis etmek istemişse de Koyun Baba bunu kabul etmeyip sadece Kızılırmak üzerine bir köprü yapılmasını talep etmiştir. Bu talebi Fatih Sultan Mehmed öldükten sonra oğlu Sultan Bâyezîd yerine getirmiştir⁴⁵.

Otlukbeli Zaferi ile ilgili müjde veren bir diğer derviş Akşemseddîn olmuştur. Feridun Bey *Münşeât*'nda Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'ın üzerine sefere giderken gördüğü bir rüyayla ilgili olarak Akşemseddîn'in Mahmud Paşa'ya göndermiş olduğu bir *ta'bîrnâme* ve bir *cevâbnâme* suretinden bahsetmektedir⁴⁶. Buna göre, Akşemseddîn, sultanın zaferi için Bursa'da Emir Buhârî türbesini ziyaret edip döndükten sonra tekrar ziyarete gittiğinde Emîr Buhârî'nin ruhunun türbedara görünerek peygamberden naklen sultanın zaferini müjdelediğini açıklamaktadır. Yine, Akşemseddîn sâlihlerden birinin rüyasında peygamberi ashabıyla gördüğünü evliyaların bir kısmının Uzun Hasan'ın zaferi için şefaât isterken bir kısmının ise Fatih Sultan Mehmed'in zaferi için şefaât istediğini, sonunda kararın Fatih Sultan Mehmed lehine çıktığını dolayısıyla padişahın kesin bir zafer kazanacağını aktarmaktadır⁴⁷. Sonuçta, Otlukbeli Zaferinin müjdesini verme konusunda Molla Lutfî'nin diğer sûfî ve dervişlerle rekabet ettiği, onun Kur'ân'daki rumuz ve işaretlerden yararlanarak bu müjdeyi açıklarken diğerlerinin manevi keşif yoluyla zafer müjdesi verdikleri ortaya çıkmaktadır. Fakat dönemin geleneksel Sünnî ulemasının özellikle Kur'ân'a bu şekilde yaklaşılmasına karşı çıkmasından dolayı Molla Lutfî'yi zındıklıkla suçlama ihtimali bulunmaktadır.

⁴⁵ *Koyun Baba Velâyetnâmesi*, haz. Muzaffer Doğanbaş, Dörtkapı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73-80.

⁴⁶ *Münşeât*'da Fatih Sultan Mehmed'in ne tür bir rüya gördüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hoca Sa'deddîn Efendi Fatih Sultan Mehmed'in rüyasında Uzun Hasan'la bir güreşe tutuştuğunu, güreş esnasında önce Uzun Hasan'ın Fatih'e darbe vurup dizi üzerine çökerttiğini ardından padişahın Uzun Hasan'ın göğsüne bir darbe vurup ciğerinden bir parça söküüp yere attığını ve sonrasında Uzun Hasan'ın geri çekilmek zorunda kaldığını aktarmaktadır. O bunun üzerine padişahın etrafındaki hikmet sahibi kişilerden bu rüyanın yorumunu sorduğunu, azizlerden birisinin Kur'ân'dan tefe'ül yapınca "nasran azîzâ" ayetine rast geldiğini, bu ayetin ebced hesabıyla h. 878 (m. 1473) yılındaki zafere işaret ettiğini bildirmektedir. Hoca Sa'deddîn Efendi, *Tâciî't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, C III, s. 124-126.

⁴⁷ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, Takvîmhâne-yi Âmire, İstanbul 1848-1858, C I, s. 280-282. Adına yazılan *Menâkıbnâme*'ye göre Akşemseddîn 1459 (h. 863) yılında ölmüştür. Enîsî, a.g.e., s. 21. Bu da onun Otlukbeli Savaşı'ndan önce öldüğü anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, *Münşeât*'da onunla ilgili anlatılanların ne derece doğruyu yansıttığı oldukça tartışmalıdır.

V. Molla Lutfi'nin Yaşadığı Dönemin Zihinsel Yapısı

Molla Lutfi'nin ilmî zihniyetini anlayabilmek için dönemin fikir hareketlerini daha detaylı bir şekilde incelemek gerekmektedir. XV. asırda İslam dünyasında Sünnilik dışında addedilen bazı mistik gruplar etkin bir hale gelmeye başlamıştır. Bunlar içerisinde en çok ön plana çıkan topluluk ise Hurûfilik olmuştur. Zira bu grup özellikle eskatolojik fikirleriyle siyasal ve sosyal açıdan İslam Dünyasını derin bir şekilde etkilemiştir. Fatih Usluer, Hurûfilğe mensup olanların yazdıkları eserlerde Fazlullâh Hurûfî (ö. 1394)'yi Mehdi ve Mesih gibi figürlerle özdeşleştirdiklerini, onun kıyametten önce yeryüzüne gelerek yeryüzünü adaletle doldurup insanları hidayete sevk edeceğini iddia ettiklerini açıklamaktadır⁴⁸. Dolayısıyla, bu tür fikirleri yüzünden Hurûfiler zaman zaman siyasal otoritelerle yoğun bir çatışma içerisinde girmişlerdir. Örneğin, Fazlullâh Hurûfî 1394 yılında Timurlu Miran Şah tarafından Azerbaycan'da yakalanıp idam edilmiştir. Yine, Ahmed-i Lor isimli bir şahıs 1427 yılında Timurlu Sultanı Şahruh'a bir suikast teşebbüsünde bulunmuş, yaralı olarak kurtulan sultan, Ahmed-i Lor ve taraftarlarını idam ettirmiştir. Yanı sıra, Hacı Surh önderliğinde bir Hurûfî grubu 1431-1432 tarihlerinde İsfahan'da ayaklanmış, isyan Timurlular tarafından bastırılmıştır. Ayrıca, Fazlullâh Hurûfî'nin kızı Kelimetullâh el-Ulyâ'nın da aralarında bulunduğu önemli bir Hurûfî grubu 1441-1442 yıllarında Tebriz'de ulemâ tarafından yargılandıktan sonra cezalandırılmıştır⁴⁹. Bu tür örnekler, Hurûfilerin siyasilerle olan çatışmacı konumlarını ilginç bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hurûfilerin Doğu İslam Dünyası'ndaki çatışma içerisindeki konumu Osmanlı Devleti'ne de yansımıştır. Taşköprizâde'ye göre, Fazlullâh Hurûfî'nin mensuplarından biri Edirne'de Fatih Sultan Mehmed'in hizmetine girerek sultanı etkilemiştir. Fakat Hurûfilerin Osmanlı sarayındaki etkinliklerinden rahatsız olan Mahmud Paşa durumu ulemâdan Fahreddin el-Acemî'ye haber vermiş, sonra söz konusu Hurûfî şahıs yakalanıp Edirne Yeni Cami'ye getirilmiştir. Burada el-Acemî halka Hurûfilğin batıl olduğunu anlatmış, dolayısıyla yakalanan şahsın zındık ve kâfir olduğunu söyleyerek onun katledilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine söz konusu şahıs ve Hurûfî arkadaşları topluca öldürülmüştür⁵⁰.

Fakat XV. asırda gizli ilimlerle ve eskatolojik fikirlerle Sünnilik içerisinde yer alan Sûfî gruplar da ilgilenmişlerdir. Örneğin, meşhur mutasavvif Abdurrahmân el-Bistâmî ilimler tasnifiyle ilgili yazmış olduğu *el-Fevâ'ibü'l-Miskîyye* isimli eserinde gizli ilimlere detaylı bir şekilde temas etmektedir. Özellikle, söz konusu eserin 38.

⁴⁸ Fatih Usluer, *Hurûfilik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 363-374.

⁴⁹ Usluer, a.g.e., s. 17-23.

⁵⁰ Taşköprizâde, a.g.e., s. 114-115.

babında remizlerin marifetinden, 54. babında Kur'ân'daki sure ve ayetlerin gizemli özelliklerinden (havâssu suver ve âyât), 58. babında ise ilm-i hurûftan bahsetmektedir⁵¹. Fakat el-Bistâmî gizli ilimlere karşı olan alakasını Hurûfîlikle irtibatlandırmaktan kaçınmaktadır. Zira o, Hurûfîliği eleştirerek Fazlullâh Hurûfî'nin Babek el-Hürremî, Mani ve Mazdek gibi bir zındık olduğunu öne sürmekte ve Hurûfîleri ibaha, zendaka, hulûl ve ittihâd ile suçlamaktadır. Yanı sıra el-Bistâmî ilm-i hurûfu ilk olarak Hz. Âdem'in elde ettiğini iddia etmekte, Ca'fer-i Sâdik gibi Ehl-i Beyt imamları ile Cüneyd-i Bağdâdî ve İmam Gazali gibi meşhur âlimler üzerinden ilm-i hurûfun meşruluğunu savunmaktadır⁵². Ayrıca, el-Bistâmî *Miftâhu'l-Cifri'l-Câmi* ve *Şemsu'l-Âfâk fî İlmi'l-Hurûf ve'l-Erfâk* gibi eserler yazarak gizli ilimlere olan derin ilgisini ortaya koymaktadır⁵³.

Bu dönemde gizli ilimlerle uğraşan bir diğer Sünnî mutasavvıf, meşhur Zeynî şeyhlerinden Musannifek ismiyle anılan Ali b. Muhammed el-Bistâmî (ö. 1470)'dir. Musannifek *Hallu'r-Rumûz fî Keşfi'l-Künûz* isimli bir eser kaleme alarak kutsal kitaplarda remiz ve işaretlere değinmekte ve bunların kullanılmasındaki çeşitli maksatlara temas etmektedir. Bu maksatlardan bahsederken bazı insanların gerekli ilme ve anlayışa sahip olmadıklarından dolayı gizli ilimlere sahip olan insanları öldürmeye giriştiklerini veya onları zendaka ve ilhad ile suçladıklarını bildirmektedir⁵⁴. Fakat el-Bistâmî gibi Musannifek de Sünnî geleneğe uygun olan gizli ilimlerle Hurûfîliği birbirinden ayırmakta ve Fazlullâh Hurûfî'ye nispet edilen Hurûfîyye, Kâsımîyye ve Vücûdiyye gibi grupları sert bir şekilde eleştirmektedir. Özellikle, Rum diyarında Vücûdiyye'ye mensup insanların çok olduğunu, Vücûdiyye'nin Sûfî elbisesi giyerek insanları dalalete sürüklediğini, inançlı gibi görünerek batıl akidelerini gizlediklerini aktarmaktadır. Birçok âlimin Vücûdiyye'ye mensup insanların katledilmesi ve yakılması yönünde fetva verdiğini, zira bunların tövbelerinin bile kabul edilmeyeceğini bildirmektedir⁵⁵. Dolayısıyla, XV. asırda gizli ilimlerin popüler hale gelmesiyle beraber el-Bistâmî ve Musannifek gibi mutasavvıflar Sünnî geleneğin içerisinde kalarak bu tür gizli ilimlerle uğraşmaya devam etmişlerdir. Onlar bir taraftan Hurufîliği kınarken diğer taraftan gizli ilimleri müdafaa etmişlerdir.

Dönemin gizli ilimlerle uğraşan bir diğer Sünnî mutasavvıfı Şeyh Vefâzâde'dir. Taşköprüzâde onun zahir ve batın ilimlerini bildiğini, özellikle vefk ilminde uzman olduğunu ve bu ilimle birçok tasarrufta bulunduğunu

⁵¹ Abdurrâhman el-Bistâmî, *el-Fevâ'ihu'l-Miskîyye fî'l-Fevâ'tibi'l-Mekkeyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 688, vr. 9a-9b; Veysel Kaya, "Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 35, 2016, s. 205.

⁵² el-Bistâmî, a.g.e., vr. 173b-174a, 208a-210b; Kaya, agm., s. 211.

⁵³ Mustafa Çağrı, "Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî", *DİA*, 1992, C. VI, 218-219.

⁵⁴ Musannifek, *Hallu'r-Rumûz fî Keşfi'l-Künûz*, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin 513, vr. 104a.

⁵⁵ Musannifek, a.g.e., vr. 86a-88b.

bildirmektedir⁵⁶. Vefk ilminin yanı sıra, Şeyh Vefâzâde'nin melhame ilminde de uzmanlığı bulunmaktadır, zira o *Melhame-i Şeyh Vefâ* isiminde bir eser kaleme alarak bu eserinde bir yıl boyunca her ay içerisinde olması muhtemel hadiselerle temas etmektedir⁵⁷. Ayrıca, Şeyh Vefâzâde'nin astroloji ile de irtibatı bulunmaktadır. Çünkü o, *Yedi Yıldızın Ahkâmı* isiminde ufak bir çalışma yaparak bu çalışmasında yıldızların insanlar üzerindeki etkisi, insanların hangi zaman diliminde ne yapıp yapmaması, ne yiyip ne yememesi gerektiği gibi hususlara yer vermektedir⁵⁸. Şeyh Vefâzâde'ye benzer şekilde meşhur Sünnî mutasavvıflar Ahmed ve Mehmed Bican kardeşlerin babası Yazıcı Sâlih de melhame türünde *Şemsîyye* isiminde bir eser meydana getirerek bu eserinde astrolojik bazı gözlemlere temas etmekte ve bu gözlemlerin sonucunda yeryüzünde vuku bulacak hadiselerle değinmektedir⁵⁹. Sonuç olarak, XV. asırda eskatolojik fikirlerle birlikte ilm-i hurûf, vefk ve melhame gibi gizli ilimler İslam Dünyası'nda yaygın bir hale gelmeye başlamıştır. Bu tür fikirler Hurûfilîğe nispet edilse de Sünnî mutasavvıflar da bu ilimlere temayül göstermişlerdir. Bu duruma paralel olarak, Molla Lutfî de gizli ilimlerle ilgilenmiş ve eserlerinde bu konulara temas etmiştir. Fakat el-Bistâmî, Musannifek, Şeyh Vefâzâde ve Yazıcı Salih gibi isimler bu uğraşlarından dolayı herhangi bir töhmete maruz kalmazken Molla Lutfî zındıklık ithamına maruz kalmış ve akabinde idam edilmiştir. Muhtemelen Molla Lutfî'nin fikirleri Sünnîlik haricinde tutularak Hurûfilîkle irtibatlandırılmıştır.

Sonuç

Molla Lutfî yaşamı ve eserleriyle XV. asır Osmanlı ilmî hayatını derinden etkileyen bir âlim olmuştur. Trajik bir şekilde katledilmesi ise beraberinde bazı tartışmaları gündeme getirmiştir. Kimi araştırmacılar onun özgür fikirlerinden dolayı öldürüldüğünü iddia ederken diğer araştırmacılar onun idam edilmesinde karakterine ve yaşadığı çevreye vurgu yapmaktadırlar. Molla Lutfî'nin yapmış olduğu çalışmalar ve onun dönemindeki fikri cereyanlar daha yakından incelendiğinde Molla Lutfî'nin neden zındıklıkla itham edildiği ve akabinde öldürüldüğü daha iyi anlaşılmaktadır. XV. asırda Sünnîlik dışında addedilen, zındık ve mülhîd olarak nitelenen kişi ve gruplar yaygınlaşmaya başlamıştır. Sünnî ulemâ ve emirler bu tür oluşumlara aşırı tepki göstererek onları cezalandırma yolunu seçmiştir. Dolayısıyla, Molla Lutfî'nin çevresinde zındık olarak anılan bir kitle ortaya çıkınca, o da ulemâ tarafından insanları doğru yoldan saptırmak ile

⁵⁶ Taşkôprîzâde, a.g.e., s. 388-389.

⁵⁷ Reşat Öngören, "Muslihuddin Mustafa", *DİA*, 2020, C. XXXI, 269-271.

⁵⁸ Faysal Okan Atasoy, "Şeyh Vefâ ve "Yedi Yıldızın Ahkâmı" Adlı Risalesi", *Turkish Studies*, C 5/S 1, 2010, s. 160.

⁵⁹ Manzum olarak kaleme alınan bu eseri daha sonra Yazıcı Salih'in oğlu Ahmed Bican 1466 yılında nesre çevirmiştir. Âmil Çelebioğlu, "Ahmed Bican," *DİA*, C. II, 49-51.

suçlanmıştır. Yanı sıra, Molla Lutfi'nin fikirsel olarak felsefeye ilgi duyması, Müslüman filozofları savunması ve Antik Yunan kökenli filozofları meşrulaştırmaya çalışması onun müteşerrî ulemâ ile karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermiştir. İlimler tasnifi ile ilgili eserinde felsefi ilimleri muhtemel tepkilerden dolayı zikretmemiş, fakat gizli ilimlerle ilgili bazı bilgiler sunmuştur. XV. asırda İslam Dünyası'nda Hurûfilîğin de etkisiyle ilm-i hurûf, vefk ve melhame gibi gizli ilimlere olan ilgi artmıştır. Bazı Sünnî mutasavvıflar da bu ilimlerle ilgilenmişlerdir. Fakat söz konusu mutasavvıflar Hurûfilîği eleştirerek ve Sünnî geleneğin içerisinde kalarak ilmî faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Molla Lutfi de Sünnî mutasavvıfların çizgisinde gizli ilimlerle meşgul olmuş ve eserlerinde bu konularla ilgili fikirlerinden bahsetmiştir. Diğer Sünnî mutasavvıfların zendaka ve ilhâd ile ilgili herhangi bir yargılamaya maruz kalmazken Molla Lutfi'nin maruz kalması ve sonrasında öldürülmesi ise muhtemelen onun görüşlerinin Sünnîliğe aykırı olarak Hurûfilîlikle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmıştır.

Kaynakça

- Abdullatîf el-Kudsî, *Keşfu'l-İ'tikâd fi'r-Reddi alâ Mezhebi'l-İlhâd*, Bursa İnebey Kütüphanesi 27477.
- Abdurrâhman el-Bistâmî, *el-Fevâ'ihu'l-Miskîyye fi'l-Fevâtibi'l-Mekkîyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 688.
- ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi*, İstanbul 1982.
- ARICI, Müstakim, “Osmanlı İlim Dünyasında İshrâki Bir Zümreden Söz Etmek Mümkün mü? Osmanlı Ulemasının İshrâkîlik Tasavvuru Üzerine Bir Tahlil”, *Nazarîyat*, C 4/S 3, Ekim 2018, s. 1-48.
- Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, 3 Cilt, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
- ATASOY, Faysal Okan, “Şeyh Vefâ ve “Yedi Yıldızın Ahkâmı” Adlı Risalesi”, *Turkish Studies*, C 5/S 1, 2010, s. 154-177.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Abdurrahman b. Muhammed Bistâm”, *DİA*, 1992, C. VI, 218-219.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, “Ahmed Bican,” *DİA*, 1989, C. II, 49-51.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Kanunî Devri Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018. Enisi, *Menâkıb-i Akşemseddin*, İBB Atatürk Kitaplığı 4186.
- ERÜNSAL, İsmail E., “Molla Lutfî Zındıklık İthamıyla mı Öldürüldü?”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C 21/S 2, 2015, s. 21-37.
- , “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeke ve İlhad Tarihine Bir Katkı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C 24, 2004, s. 127-157.
- Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, 2 Cilt, Takvîmhâne-yi Âmire, İstanbul 1848-1858.
- GÖKYAY, Orhan Şaik - ÖZEN, Şükrü, “Molla Lutfî”, *DİA*, 2020, C. XXX, 255-258.
- Hoca Sa'deddîn Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 5 Cilt, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osmân, VIII. Defter*, haz. Ahmet Uğur, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- , *Tevârih-i Âli Osmân, VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1957.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt-VII. Ketîbe*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- KAYA, Veysel, “Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 35, 2016, s. 187-216.
- Koyun Baba Velâyetnâmesi*, haz. Muzaffer Doğanbaş, Dörtkapı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Küçük Abdal, *Otman Baba Velâyetnamesi (Tenkîtli Metin)*, haz. Filiz Kılıç-Mustafa Arslan-Tuncay Bülbül, Grafiker Yayınevi Ankara 2007.
- Latîfî, *Tezkîre*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5366.
- Mecdî Efendi, *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

- Molla Ahaveyn, *Risâle fî Abkâmi'z-Zındık*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi 859.
- Molla Lutfî, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-İlahiyye fî Mevzuat el-Ulum el-Luğaviyye)*, haz. Şükran Fazlıoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- , *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Metâli'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa 908.
- Musannifek, *Hallu'r-Rumûz fî Kesf'l-Künûz*, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin 513.
- Nişancı Mehmed Paşa, *Târîh-i Nişancı*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1873.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülbidler, .XV-XVII. Yüzyıllar.*, Timaş Yayınları İstanbul 2016.
- Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖNGÖREN, Reşat, "Muslihuddin Mustafa", *DİA*, 2020, C. XXXI, 269-271.
- ÖZEN, Şükrü, "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfî'nin İdamının Fikhîliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S 6, 2001, s. 17-62.
- Sehî Bey, *Heşt Bibişt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017.
- Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Hâşiye alâ Levâmi'i'l-Esrâr Şerbi Metâli'i'l-Emâr*, İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler 958.
- Tâcîzâde Sa'dî Çelebi, *Tâcîzâde Sa'dî Çelebi Münşeatt*, haz. Necati Lugal-Adnan Erzi, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul, 1956.
- Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- TEK, Abdurrezzak, *Abdüllatîf Kudsî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Emin Yayınları, Bursa 2007.
- TEKİN, Gönül, "Türk Edebiyatı: 13.-15. Yüzyıllar", *Osmanlı Uygarlığı*, C II, haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- UĞUR, Ahmet, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Selim-Namesi," *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S 4, 1980, s. 225-241.
- USLUER, Fatih, *Hurufîlik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2009.
- WOODS, John E., *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 1999.

